

دانشگاه شاهرود

دانشکده هنر

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته نقاشی

عنوان پایان نامه

بررسی ویژگی های تصویری نگاره های خمسه نظامی سده

دهم هجری (متعلق به موزه رضا عباسی)

عنوان پروژه عملی

نور و تاریکی در فضاهای داخلی

استاد راهنما

جناب آقای دکتر مرتضی افشاری

استاد مشاور

جناب آقای دکتر خشایار قاضی زاده

نام دانشجو

مریم زارعی شمس آبادی

۱۳۹۰

دانشکده هنر دانشگاه شاهد

چکیده پایان نامه

این چکیده به منظور چاپ در نشریات دانشگاه تهیه شده است

عنوان پایان نامه: بررسی ویژگی های تصویری نگاره های خمسه نظامی سده دهم هجری (

متعلق به موزه رضا عباسی)

استاد راهنما: جناب آقای دکتر مرتضی افشاری

استاد مشاور: جناب آقای دکتر خشایار قاضی زاده

نام دانشجو: مریم زارعی شمس آبادی

شماره دانشجویی: ۸۶۷۴۹۵۵۰۱

رشته: نقاشی

چکیده :

خمسه نظامی در زمره نسخی بوده که تعداد قابل توجهی از نسخه های مصور آن، هم اکنون در موزه ها و کتابخانه های ایران پراکنده اند و در میان آنها نسخه هایی است که تا کنون محجور مانده و مورد توجه واقع نشده اند. نسخه خمسه نظامی متعلق به قرن دهم ه.ق محفوظ در گنجینه نسخ خطی موزه رضا عباسی، یکی از همین نسخه های تصویرگری شده است که در سده مذکور پدید آمده و بدلیل آنکه تا کنون تحقیقی راجع به آن صورت نگرفته است انتخاب گردید. و با توجه به سؤالی اصلی تحقیق:

- تصاویر این خمسه تا چه اندازه با خصوصیات مکتب تبریز عهد صفوی مطابقت دارد؟

- چه ویژگیهایی از این نسخه خمسه نظامی آنرا از دیگر نسخ موجود متمایز و شاخص نموده است؟

پژوهش حاضر، تلاشی است در جهت معرفی و بررسی ویژگیهای بصری این آثار و به آشکارگی رساندن شباهت ها و وجوه تمایز این نسخه با برخی از نسخه های فاخر و نفیس و نیز برخی از نسخ کم اهمیت تری که همزمان و یا پیش از این نسخه تصویرگری شده اند. و نتیجه حاصله اینکه نگاره های این نسخه با ویژگیهای نگارگری مکتب شیراز قرابت و نزدیکی زیادی داشته و در موارد بسیاری از مکتب شیراز در نیمه اول قرن دهم ه.ق و نیز مکتب ترکمانان شیراز در اواخر قرن نهم ه.ق متأثر گشته اند. و همچنین این نسخه از لحاظ نفاست و زیبایی همتای آثار درباری و فاخر هم زمان با خود نیست و بنابراین به عنوان یک نسخه شاخص نمی تواند مطرح شود. روش تحقیق این پایان نامه توصیفی تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای بوده است.

واژگان کلیدی: ترکیب بندی، خمسه نظامی، رنگ، عهد صفوی، مکتب تبریز، مکتب شیراز،

نگارگری.

نظر استاد راهنما: برای چاپ در نشریات مربوط به دانشگاه مناسب است.

امضاء

تاریخ

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۵
مقدمه.....	۱
کلیات تحقیق.....	۴
فصل اول	
۱-۱-چگونگی شکل گیری مکتب تبریز دوم.....	۱۰
۲-۱-ویژگیهای مکتب تبریز دوم.....	۱۶
۳-۱-مکتب شیراز.....	۲۲
فصل دوم	
۱-۲-مقدمه ای بر خمسه نظامی قرن دهم.....	۴۴
۲-۲-شرح حال مختصری از نظامی گنجوی.....	۴۵
۳-۲-ویژگی های خمسه نظامی قرن دهم ه.ق.....	۵۰
۴-۲-ویژگی های حاکم بر فضای نگاره ها.....	۵۶
۵-۲-مکتب احتمالی نگاره های خمسه نظامی متعلق به قرن دهم ه.ق.....	۵۸
فصل سوم	
۱-۳-مقدمه ای بر تحلیل نگاره ها.....	۷۱
۱-۱-۳-بررسی ویژگی های بصری نگاره ها.....	۷۲
۱-۱-۱-۳-صحنه شکارگاه.....	۷۴
۲-۱-۱-۳-پیرزن و سلطان سنجر.....	۸۰
۳-۱-۱-۳-آمدن خسرو بر در قصر شیرین.....	۹۳
۴-۱-۱-۳-آغاز داستان لیلی و مجنون در مکتب خانه.....	۱۰۱
۵-۱-۱-۳-رسیدن نوفل به مجنون در بیابان.....	۱۰۹
۶-۱-۱-۳-خواب دیدن زید لیلی و مجنون را.....	۱۱۷
۷-۱-۱-۳-بهرام گور در گنبد صندل.....	۱۲۵

۳-۱-۱-۸-خواستگاری اسکندر از روشنگ ۱۳۴

۳-۱-۱-۹-انکار هفتاد حکیم سخنان هرمس را و هلاک شدن ۱۴۲

۳-۱-۱-۱۰-اسکندر در حال مشاهده حوریان دریایی ۱۵۱

- فصل چهارم

۴-۱-فهرست یافته ها و نتیجه گیری ۱۵۹

فهرست تصاویر ۱۶۴

فهرست جدول ها ۱۶۷

فهرست منابع ۱۶۸

گزارش پروژه ی عملی و تصاویر ۱۷۳

پیشگفتار

با سپاس از خالق یکتا که مرا در به پایان بردن این پژوهش یاری فرمود. همواره نسخ قدیمی خطی نگهداری شده در موزه ها، برایم از جذابیت خاصی بر خوردار بوده اند. در دیداری از موزه رضا عباسی و گنجینه نسخ خطی این موزه به آثاری بر خوردم که در خارج از موزه ناشناخته و به عبارتی در زمره نسخ معروف درباری قرار نمی گیرند. منظره پردازی، ترکیب بندی و طراحی زیبای پیکره ها و سایر عناصر بصری نگاره ای متعلق به یکی از همین نسخ که در معرض دید مخاطبان قرار گرفته و آنها را به فضای نقاشی فرا می خواند، انسان را به تأمل وامیدارد که در میان آثار به واقع محجور مانده در موزه ها ارزش هایی نهفته است که بدون شک در آثار فاخر نگارگران بزرگی چون سلطان محمد ویا بهزاد، بارها و بارها مورد مذاقه قرار گرفته اند، اما همین ویژگی ها در نسخی که به هیچ روی فاخر به نظر نمی آید همواره نا دیده انگاشته شده اند.

ویژگی های یاد شده از نکات ارزنده در یکی از نگاره های نه چندان پیچیده نسخه ای است که در ضمن دیدار از موزه در حدود دو سال پیش توجه مرا به سوی خویش برانگیخت و متوجه ارزش های نهفته در نسخی نمود که کمتر مورد عنایت واقع شده است. و به این جهت علاقمند شدم نسخه مذکور را شناسایی کرده و ویژگی های تصویری آن را مورد ارزیابی قرار دهم.

در روند انجام تحقیق متوجه شدم که به اطلاعات و تصاویر بیشتری برای احاطه کامل بر نسخه نیاز دارم و از این رو مجدداً به موزه مراجعه کرده و برای تصویر برداری از نسخه مذکور زمان زیادی را صرف طی کردن مراحل اداری و رایزنی های لازم نموده و در نهایت با کسب موافقت مسئولین موزه رضا عباسی، موفق به تصویر برداری و کسب اطلاعات بیشتری در رابطه با نسخه مورد نظر شدم. همچنین به دلیل محدودیت منابع جمع آوری مطالبی راجع به نگارگری شیراز در قرن دهم ه.ق کاری دشوار بود و تصاویری که برای این قسمت از

تحقیق به آن نیاز داشتم در بعضی موارد فقط به صورت سیاه و سفید و با کیفیت نه چندان مطلوب آرشیو شدند.

موضوع پایان نامه ام که براساس آن می بایست تنها بر روی ویژگیهای تصویری نگاره ها تحقیق صورت می گرفت و نیز محدودیت زمانی، موجب شد تا به رغم علاقه ای که به نسخه شناسی این اثر داشتم ، تنها مجال این را بیابم که اشاره ای کوتاه بر این مبحث داشته باشم. اما هنوز جای آن هست که در این قسمت تحقیقی صورت گیرد. به همین سبب این پژوهش عاری از نقص و کمبود و خطا نخواهد بود. ولی می تواند مدعی باشد که زمینه ای برای پژوهش های بعدی فراهم آورده است.

در انتها لازم می دانم از دقت نظر و رهنمودهای استاد گرامی جناب آقای دکتر مرتضی افشاری که در بخش نظری و عملی پایان نامه یاریم نمودند؛ همچنین از راهنماییهای ارزشمند استاد محترم جناب آقای دکتر خشایار قاضی زاده که به یقین بی یاری ایشان این پژوهش راهی دشوارتر را می پیمود و نیز توضیحات مفید و ثمربخش استادان ارجمند جناب آقای دکتر عبدالمجید شریف زاده و آقای دکتر محسن مراثی کمال تشکر و تقدیر را بنمایم.

در این میان یاری دوستان و همراهی و بردباری آنان را هرگز از یاد نخواهم برد.

مریم زارعی شمس آبادی

آبان ماه ۱۳۹۰

مقدمه:

آنچه به عنوان ارزش های یک نگاره ایرانی در نگاه نخست مورد توجه واقع می شود، ظرافت قلم نگارگر، ارائه تصویری پر طمطراق و با ریزه کاریهای فراوان در یک ترکیب بندی زیبا و گاه پیچیده است که در کنار این ارزش ها باید گفت، گاه در آثار برخی از نگارگران مشهور درباری ارزش های تازه و بدعت هایی به چشم می خورد که پایه گذار بسیاری از تحولات در روند کار نگارگران و در نهایت دگرگونی هایی در روند نگارگری ایرانی شده اند و صد البته در پژوهشهای محققان همواره و به حق در مورد آن ها، بارها و بارها و در هر مطلبی سخن رفته است؛ مثلاً انسانگرایی بهزاد و حضور فضاهایی غیر درباری و امور روزمره در آثار او، صحنه های پر شور و زنده نگاره های سلطان محمد با آن صخره ها و کوههای پیچان و جاندار، در زمره بدعت هایی افزوده به ارزش هایی هستند که همواره مورد عنایت قرار گرفته اند. اما اکنون پرسش مهم این است که اگر قلم این نقاشان فاقد آن ظرافت چشم گیر بود و یا آن که آنان در فضاهایی خارج از دربارها به فعالیت می پرداختند، آیا باز هم تا همین اندازه این نوآوری ها و آثار آن ها مورد مذاقه قرار می گرفت؟

بدون شک زیبایی و گیرایی شگفت آور نگاره هایی از این دست که اغلب نیز در نسخه های سترگ و فاخر خلق شده اند، نخستین عامل توجه به این نگاره ها بوده و سپس سایر ارزش های این نگاره ها مورد توجه واقع شده اند.

ارزش های نگاره های نه چندان نفیس نیز دقیقاً به دلیل فقدان همین زیبایی چشم گیر در اکثر موارد نادیده انگاشته شده اند و چه بسا که اگر نگارگران همین نسخه ها تحت حمایت دربارها و یا حامیان قدرتمند واقع می شدند استعدادهای بالقوه آنان به فعلیت می رسید و در جهت خلق آثار نفیس به کار گرفته می شد.

این پژوهش تلاشی است در جهت معرفی یکی از همین نسخ ظاهراً نه چندان ارزشمند، که به شماره ثبت ۵۸۱ در مخزن نسخ خطی موزه رضا عباسی در تهران محافظت می شود.

مشاهده این نسخه و انتخاب آن به عنوان پروژه نهایی دوره کارشناسی ارشد برای من توفیقی دربرداشت تا هرچه بیشتر در نسخ کم ارزش تأمل نموده و در قیاس این آثار با آثار نفیس به یک ارزش گذاری جدید حداقل در ذهن خویش دست یابم.

با توجه به فرضیه تحقیق تصاویری که نشانگر این مطلب باشد که نگاره های این نسخه به مکتب تبریز می رسند، یافت نشد بنابراین با توجه به ویژگی های موجود در نگاره های نسخه از جمله: افق رفیع نگاره ها، فضا سازیهای ساده و رنگ بندی خاص آنها، این تصاویر با مکتب شیراز قرابت و نزدیکی بیشتری داشتند و بنابراین تصاویری از مکتب شیراز انتخاب و برای مقایسه با نگاره های نسخه در نظر گرفته شد و صحت این فرضیه که این تصاویر با مکتب شیراز قرابت و نزدیکی دارند، مورد بررسی قرار گرفت.

حاصل این تحقیق صفحاتی شد که برای آشنایی دقیق تر من با نگارگری عصر صفوی و نیز اعصار پیش از آن ضروری می نمود و به هر رو ارائه آن همه، در این مجال اندک نه امکان پذیر بود و نه ضروری می نمود.

به عنوان مثال؛ در رابطه با مکاتبی چون تبریز دوم و شیراز تنها به بررسی مختصری از چگونگی شکل گیری و ویژگیهای موجود در نگاره های آن مکاتب اکتفا گردید. ردپای تحولات نگارگری ایران را می توان به گونه ای در مکاتب مذکور و در قسمتی از عصر صفوی پی گرفت و به تأثیرات غیر مستقیم آن بر نگاره های نسخه قرن دهم هـ.ق (متعلق به موزه رضا عباسی) پی برد.

این پژوهش در چهار فصل تنظیم شده است. در فصل آغازین چگونگی روند شکل گیری مکاتب تبریز دوم و شیراز این دوره، با تمرکز بر برخی از تصاویر نسخه های مکتب شیراز بررسی گردیده است. و نیز به بررسی ویژگیهای مکاتب تبریز دوم و شیراز در جای خود پرداخته شده است.

فصل دوم به معرفی نسخه قرن دهم هـ.ق (نگهداری شده در موزه رضا عباسی) و بررسی ویژگیهای کلی این نسخه خطی و نیز بررسی ویژگیهای نگاره‌های آن و همچنین تأملی در مکتب احتمالی این نسخه و همچنین شرح مختصری از زندگی و آثار نظامی گنجوی شاعر نامی و خالق خمسه، اثری گرانبها در ادبیات ایران زمین تعلق یافته است. با توجه به اینکه پژوهش در مورد این نسخه، موضوعی جدید بوده و تا به حال کسی راجع به آن تحقیقی انجام نداده است و نیز برای شناسایی و پی بردن به مکتب احتمالی آن منبع مکتوبی موجود نبود بنابر این با مراجعه حضوری و مصاحبه با اساتیدی چون آقای قاضی زاده از اساتید محترم نگارگری و با تاریخ‌شناسان نگارگری آقای عبدالمجید شریف زاده و آقای محسن مراثی، به ضبط نظریات آنها در زمینه‌ی نسخه‌شناسی اثر پرداخته و سخنانشان را در این فصل و در قسمت مربوطه ذکر گردیده است. در فصل سوم نیز به بررسی ویژگیهای تصویری ده عدد از نگاره‌های نسخه پرداخته شده است. فصل چهارم به یافته‌ها و نتیجه‌گیری تحقیق اختصاص یافته و فهرست منابع و مأخذ به پیوست ارائه گردیده است. امید آنکه این پژوهش مورد توجه و عنایت اساتید و علاقمندان به مقوله هنر نگارگری ایران واقع شده، اساتید محترم مرا در تصحیح، تکمیل و رفع نقایص آن یاری نمایند.

کلیات تحقیق:

تعریف مسأله و بیان سوالهای اصلی تحقیق:

خمسه نظامی از شاهکارهای ادبیات ایران است و در زمره نسخی بوده که نگارگران احتمالاً مخاطبان به آن عنایت فراوانی داشته اند، از همین روی شمار زیادی از نسخ مصور در سده های مختلف به خمسها تعلق دارند. تعداد قابل توجهی از خمسها های مصور هم اکنون در موزه ها و کتابخانه های ایران پراکنده اند و در میان آنها نسخه هایی است که تا کنون محجور مانده و به آنها توجهی نشده است. نسخه خمسها نظامی متعلق به قرن دهم ه. ق محفوظ در گنجینه نسخ خطی موزه رضا عباسی، یکی از همین نسخه های تصویرگری شده است که در سده مذکور و احتمالاً به سفارش یکی از حامیان متوسط و نه چندان قدرتمند پدید آمده است و با توجه به آنکه تاکنون تحقیقی راجع به آن صورت نگرفته است، انتخاب گردید. این نسخه و نسخی از این دست از آنجایی که در انتقال سنت نگارگری ایرانی و نیز نمایش تحولات رخ داده در آن در میان اقشار متوسط و غیردرباری جامعه نقش موثری داشته اند، بسیار جالب توجه و حائز اهمیت اند. بنابراین نسخه حاضر این قابلیت را دارد تا با بررسی عمیقتر به محققین حوزه نقاشی ایرانی معرفی شود. در راستای موارد ذکر شده سوالات تحقیق به شرح زیر می باشد:

- ۱- تصاویر این خمسها تا چه اندازه با خصوصیات مکتب تبریز عهد صفوی مطابقت دارد؟
- ۲- چه ویژگیهایی از این نسخه خمسها نظامی آنرا از دیگر نسخ موجود متمایز و شاخص نموده است.

پیشینه و ضرورت انجام تحقیق:

- ۱ - ناهید کاظمی، بررسی پنج خمسها (چاپ سنگی) دوره قاجار، به راهنمایی: مهدی حسینی و مریم لاری، رشته پژوهش هنر مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر، آذر ۱۳۸۶.
- در این پژوهش سعی شده تا با نگاهی کلی پنج خمسها نظامی که در سده سیزدهم هجری قمری کتابت و تصویرگری شده معرفی شود. و با بررسی شمایی از اوضاع هنری دوره قاجار،

گزارش کوتاهی از اوضاع سیاسی، اقتصادی ایران در این دوره، مقایسه نقاشی دوره قاجار با دوره صفویه و دیدگاههای معاصرین در مورد قاجاریه بررسی شود در بخش بعد خلاصه ای از زندگی نظامی و آثار او آمده، از آنجا که مهمترین تحولی که در دوره قاجار اتفاق افتاد ورود ابزار جدید چاپ بود در بخش بعد به معرفی چاپ سنگی پرداخته شده و گزارشی از چاپ سنگی در این دوره ارائه گردیده است. در این پژوهش سعی بر این است که نشان داده شود که این رسانه جدید تا چه حدودی فضای نقاشی ایرانی را دستخوش تغییر و دگرگونی کرده است. همچنین کدام ویژگی نقاشی ایرانی با ویژگی های چاپ سنگی مطابقت بیشتری داشته است و همچنین سعی بر این است که به صورت کلی ارزش های تصویری و بصری این نسخه های خمسه نظامی را یادآوری شود و با خمسه هایی که در دوره های قبل از قاجاریه کار شده مقایسه ای کلی انجام شود.

۲- مینا سالم، تحلیل موضوعی و تصویری شیرین و لیلی به عنوان ۲ شخصیت متفاوت از زن در خمسه نظامی، به راهنمایی مهدی حسینی، رشته پژوهش هنر مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر، ۱۳۸۴.

در این پایان نامه، تلاش اصلی بر آنست تا الگویی مناسب، شایسته و برازنده زن ایرانی با نگاهی به جایگاه و موقعیت او در تمدن و فرهنگ و ادب ایرانی، ارائه گردد. برای دستیابی به این مقصود در ابتدا، جایگاه و موقعیت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زنان ایرانی در دو تمدن بزرگ و ایرانی هخامنشی و ساسانی مورد توجه قرار گرفت و سپس به بررسی، تحلیل و تطبیق ویژگی های فردی، خانوادگی و اخلاقی دو شخصیت متفاوت از زن در دو اثر فاخر ادبیات فارسی یعنی خسرو شیرین و لیلی و مجنون حکیم نظامی گنجوی پرداخته شد و در انتهای با نظری بر برخی از نگاره ها، نگاه هنرمندان نگارگر ایرانی، به این دو شخصیت مورد بررسی قرار گرفت.

۳- مهناز هاشمی اقدم، بررسی نشانه های تصویری در خسرو و شیرین نظامی، به راهنمایی مهدی حسینی، رشته تصویرسازی مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر، تیرماه ۱۳۸۲.

در این پژوهش علاوه بر معرفی نظامی و دیدگاه وی، خلاصه ای از داستان به همراه منتخبی از زیباترین ابیات آن آمده و هم چنین داستان معنا گشایی شده و در پایان تصاویر

نگارگری مربوط به این منظومه جمع آوری و دسته بندی شده است. هدف، بررسی متن به منظور شناخت بهتر آن برای تصویر سازی است نتایج حاصله آن است که این منظومه بیان کننده حالات متفاوت عشق تا رسیدن به کمال است، در مجموعه تصاویر، ما شاهد انتخاب نقاط اوج داستان برای تصویر سازی هستیم هر کدام از تصاویر این مجموعه در مکتب خاصی تصویر شده اند و در نتیجه ویژگیهای خاص مکتب خود را دارند و از آنجائیکه هدف بررسی و مقایسه مکاتب نقاشی ایرانی نیست، فقط به تفاوت دیدگاهها نسبت به متن داستان و نسبت به یکدیگر پرداخته شده است.

۴- معصومه آطاهریان، بررسی تطبیقی مینیاتور اولین دیدار خسرو و شیرین در مکتبهای نگارگری ایران، به راهنمایی زهرا رهنورد، رشته پژوهش هنر مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، بهمن ماه ۱۳۸۱.

در این پژوهش سعی بر این است تا با تطبیق نگاره هایی از مکاتب نگارگری ایران که با موضوع اولین دیدار خسرو و شیرین تصویرگری شده اند، به تفاوت دیدگاه نگارگران هر دوره در مورد جایگیری عناصر اصلی این داستان در نگاره ها که شامل سه شخصیت اصلی شیرین، خسرو و شبدیز و نیز عناصر طبیعی که آنان را دربر گرفته، پرداخته شود. و همچنین سعی شده که به صورت کلی درباره ترکیب بندی و تجزیه و تحلیل تصاویر توضیحی ارائه گردد.

۵- لاله سادات لاریجانی، واژه و نگاره در خمسه نظامی، به راهنمایی مهدی حسینی و

سیدحسن شهرستانی، رشته پژوهش مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر، ۱۳۷۶.

این پایان نامه با تحقیق در کتب مختلفه و محرره چه از تحریر و تحلیل متن ادبی، چه از نظر شاهکار بوجود آمده و چه از نظر خط و نگارش تصاویر بی نظیر که در ارجمندترین و مهمترین گنجینه هنری دنیای امروز نگهداری می شود به عمل می آید. در اولین قسمت مطالبی در مورد شعر و سبکهای مختلف آن بصورت اختصار اشاره گردیده و سعی به عمل آمده از این طریق امکان شناخت هنر شعری نظامی و در کل خمسه وی مد نظر قرار گیرد. در بخش دوم به تاریخچه نگارگری ایرانی با استناد به آثار برگزیده پرداخته شده است، سعی در این بوده که در این مقطع اولویت با خمسه های نظامی مصور باشد. بخش سوم به معرفی حکیم نظامی گنجوی و پنج مثنوی او اختصاص یافته و فهرستی از تصاویر خمسه های مصور

موجود در ایران و چند نسخه برگزیده از معروفترین و ارزشمندترین نسخ ارائه شده است. آخرین بخش با توجه به محتوای اثر ادبی و آثار هنری، به بررسی مطالب متعدد که در نگارگری از اولویت برخوردار است می پردازیم.

چنانکه می بینیم تا به حال در زمینه معرفی نسخ خطی خمسه نظامی که در موزه ها و یا کتابخانه های بزرگ در سراسر کشور به صورت پراکنده موجود می باشد مطالعاتی صورت پذیرفته است، اما درباره خمسه مورد نظر ما در این پایان نامه که متعلق به قرن دهم هجری قمری است و در موزه رضا عباسی نگهداری می شود، تاکنون از جانب هیچ محققى مورد بررسی و تفحص قرار نگرفته است و ضروریست تا نسخه مذکور از نظر رنگ و ترکیب بندی و نقوش به کار رفته در آن مورد بررسی قرار گیرد و با تأکید بر بیان جنبه های مختلف تصویری آن در این رساله این اثر ارزشمند به محققین و هنرمندان حوزه نقاشی ایرانی معرفی گردد.

فرضیه ها:

کتاب خمسه نظامی توسط احمد بن یوسف بن زکی بن مؤید ملقب به نظامی گنجوی، سروده شده است و توسط نگارگران زیادی در دوره های مختلف تاریخی تصویر سازی شده است.

۱- به نظر می رسد نگاره های این خمسه نظامی متأثر از ویژگیهای مکتب تبریز عهد صفوی می باشد.

۲- ویژگیهای این خمسه نظامی می تواند آن را به عنوان یک اثر شاخص مطرح نماید.

هدفها:

هدف اصلی: معرفی و شناخت کامل آثار نگارگری ایران به خصوص آثار موجود بررسی نشده در موزه ها.

هدف فرعی: معرفی ویژگیهای بصری نگاره های خمسه نظامی متعلق به موزه رضاعباسی

کاربرد نتایج تحقیق:

مؤسسات مطالعاتی تحقیقاتی سراسر کشور، دانشگاهها و کتابخانه های تخصصی و عمومی سراسر کشور و کتابخانه موزه رضاعباسی می توانند از یافته های این پژوهش بهره گیرند.

ویژگی جدید بودن و نوآوری طرح:

معرفی یکی از نسخه های ادبی ایران که تا به حال بررسی و معرفی نشده است.

روش انجام تحقیق و روش گرد آوری اطلاعات و ابزار آن:

روش انجام تحقیق بر مبنای اهداف بنیادی و به لحاظ ماهیت توصیفی - تحلیلی است. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه ای است و ابزار آن شناسه برداری، عکاسی و اسکن تصاویر می باشد.

جامعه آماری، روش نمونه گیری و تعداد نمونه:

جامعه آماری تصاویر خمسه نظامی است و تذکر این نکته ضروری است که در این پژوهش جهت اثبات فرضیه ها از روش آماری استفاده نخواهد شد. روش نمونه گیری غیرتصادفی است. تعداد نمونه ده تصویر از خمسه نظامی مورد بحث است که مورد بررسی قرار می گیرد.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات کیفی می باشد.

فصل اول

- چگونگی شکل گیری مکتب تبریز دوم

- ویژگیهای مکتب تبریز دوم

- مکتب شیراز

چگونگی شکل‌گیری مکتب تبریز

اسماعیل در سال ۹۱۶ هـ ق هرات را گشود و بر کتابخانه سلطنتی و موارث آن من جمله: کتب نفیس هنری و هنرمندان برجسته و تکنیک نگارگری و کلاً کتاب آرایبی مکتب هرات دست یافت.^۱

از سوی دیگر در سال ۹۲۰ هـ ق در جنگ چالدران از سلطان سلیم عثمانی شکست خورد و بعد از این شکست به تأسیس کارگاه و کتابخانه‌ای در تبریز همت گماشت و به پردازش و تدوین کتب خطی مصور به دست هنرمندان در ده سال بعدی حکومت خود اهتمام ورزید.^۲

برای شناخت ریشه‌های شکل‌گیری مکتب تبریز لازم است نظری به دوران قدیم‌تر افکنده شود. در دوره جلایریان (۸۰۸-۷۶۲ هـ ق/۱۴۰۵-۱۳۶۰ م) شهرهای تبریز و بغداد به مراکزى جهت رشد و بالندگی هنرمندان و مصورانی چیره دست تبدیل گشت. با تشویق سلطان احمد جلایر (۸۱۳-۷۸۴ هـ ق/۱۴۱۰-۱۳۸۲ م)، هنرمندان مجموعه‌ای از ترکیبات اصلی را بوجود آوردند که مورد استفاده هنرمندان ایرانی در پنج نسل بعدی قرار گرفت و به آن مرحله از کمال و هماهنگی در رنگ رسید که نقاشی ایرانی را از سایر سبک‌ها متفاوت ساخت.^۳

نکته قابل توجه این است که خصایص ویژه نگاره‌های دوران جلایری، به خصوص از نظر شیوه رنگ آمیزی، غنی‌سازی پس زمینه، فضا سازی گلها و درختان شکوفه و تزئین طلایی جامه‌ها در آثار دوره تیموری دیده می‌شود.^۴

چندی بعد از مرگ تیمور (۸۰۸-۷۳۸ هـ ق/۱۴۰۵-۱۳۳۶ م)، پسر و جانشین او، شاهرخ در سال (۸۰۰ هـ ق/۱۳۹۷ م) حاکم و والی خراسان شد و پس از سلطنت به دلیل لیاقت و

۱- یعقوب آژند، مکتب تبریز و قزوین- مشهد انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۴، ص ۱۰۱.

۲- برگرفته از یعقوب آژند، همان منبع، ص ۱۰۱ و ابوالعلاء سودآور، هنر دربارهای ایران، ص ۱۵۹.

۳- شیلا کبیبی، نگارگری ایرانی، ترجمه مهناز شایسته فر، چاپ اول، انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۰ ص ۴۸.

۴- آرتور اپهام پوپ و دیگران، سیر و صور نقاشی ایران، یعقوب آژند، چاپ دوم، انتشارات مولی، تهران، ۱۳۸۴، ص ۵۲.

کارآمدی، شایستگی خود را به عنوان حامی هنر و هنرمندان نیز نشان داد و در آنجا به مدت چهل و دو سال فرمانروایی کرد و کارگاهی در هرات تأسیس نمود و هنرمندانی را که از دربار پدرش در سمرقند به هرات منتقل کرده بود، و در آنجا به کار تصویرسازی نسخه و کتاب‌های تاریخی گماشت.^۱

ماحصل فضای ایجاد شده توسط دوره‌های تاریخی و هنری قدیم در عهد تیموری و آمیختنش با آنچه که از هنر و فنون خاور دور کسب شده بود، جزء اصلی و اساسی هنر نگارگری ایران گردید. تأثیر هنر چینی به سال (۸۲۳-۸۲۲ هـ.ق/۱۴۲۰م) نمایان می‌گردد، زیرا در این زمان روابط تجاری نزدیکی میان نوادگان تیمور و امپراتوری سلسله‌ی مینگ در چین برقرار می‌گردد.^۲

سبکی که به نام مکتب تیموری، معروف شد، توسط شاهزادگان نسل دوم و سوم شکل گرفت. زیرا آنها بودند که توانستند بر هنرمندان و استادکاران مراکز فرهنگی مظفریان (۷۹۶-۷۵۶ هـ.ق/۱۳۹۳-۱۳۵۳م) در شیراز و اصفهان، جلالریان (۸۰۸-۷۶۲ هـ.ق/۱۴۰۵-۱۳۶۰م) در تبریز و بغداد و هنرمندان هرات تسلط پیدا کنند و این سبب ارتباط تنگاتنگ هنر این دوره با دوره‌های قبل گردید.^۳

مکتب هنری دیگری که تأثیر پایدار خود را در آثار هنری دوران پس از خود برجای نهاد. مکتب شیراز است. مکتب نگارگری شیراز که حتی در زمان هجوم مغولان و ویژگی‌های خود را حفظ نمود، در عصر تیموری، در دوران اسکندر سلطان (۸۱۷-۷۸۶ هـ.ق/۱۴۱۴-۱۳۸۴م) که یکی از نوادگان تیمور بود، با حمایت وی برجسته‌ترین هنرمندان آن زمان در شیراز گرد آمدند و به یاری آنان گام نخست تحول در نگارگری دوره تیموری پدید آمد.^۴

۱- روئین پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، چاپ دوم، انتشارات زرین و سیمین، تهران، ۱۳۸۰ ص ۷۱.

۲- شبلا کنبی، نگارگری ایرانی، ص ۶۲.

۳- لورنس بینون و دیگران، سیر تاریخ نقاشی ایرانی، مترجم محمد ایرانمنش، چاپ سوم، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۸، ص ۱۴۱.

۴- روئین پاکباز، ص ۷۱.

در واقع سبک کهن تیموری که زیربنای آن در دربار سلطان احمد جلایری پی‌ریزی شد، در اینجا کاملاً شکل گرفت و مشخصه‌های ویژه آن عبارتند از: صخره‌های اسفنجی چشم نواز که از لابه‌لای توده ابرها سربرآورده و تا به افق ره گشوده است؛ آسمان، رنگ غنی آبی و یا طلایی درخشان به خود گرفتند، با ابرهای ماریچ و دنباله‌دار چینی نمود ویژه‌ای پیدا کرده، پیکرهای با روح و کودکانه با جامه‌های درخشان رنگین ظاهر شده و زمین کم رنگ با دسته دسته علف و گیاهان گلدار و شکوفه زده با فضای منظم رنگ خورده و فرش شده، درختان با گیاهان گلدار به طور منظم و مرتب نقش خورده، نهرهای سیمین و پریچ و خم در بستر و سواحل سبزینه با شکوه خود در جریان است، و بناهای جواهرگون آنها با کاشی کاری های شبیه مینا جلوه خاصی پیدا کرده است.^۱

پی‌ریزی ارتباط مناسب و سنجیده بین پیکرهای انسان و حیوان با پس زمینه، دقیقاً از این زمان آغاز می‌گردد. نکته قابل توجه دیگر این است که هنرمندان شیراز در این دوره توجه خویش را به بیان عالمی سرشار از معنویت و پالایش یافته. معطوف ساخته و نظام قانونمندی را برای ایجاد ترکیب بندی و پیوند عناصر نوشتاری و تصویری ابداع کردند. اساس این نظام بر روابط و تناسبات هندسی شکل‌ها بنا شده است. ابیات در کتیبه های دوتایی، یا چهارتایی در بالا و پایین تصویر جای می‌گیرند و فضایی را برای عناصر تصویری بوجود می‌آورند این فضا به پیروی از اندازه عرضی هر کتیبه و به مدد محورهای نامرئی عمودی، به بخش‌های دارای تناسب قابل تقسیم است. بخش میانی (فضای درونی)، محدوده فعل اصلی و مکان اصلی آدمهای داستان است و جایگاه فرعی در بخش‌های کناری راست و چپ است.^۲ هنر پروری خاندان تیموری، بیش از شیراز در هرات جلوه نمود. در این زمان بایسنقرفرزند شاهرخ (۸۰۲-۸۳۷ هـ.ق/۱۴۳۳-۱۳۹۹م) هنرمندان برجسته‌ای را گرد هم آورد و سبک رسمی و قانونمندی که در هرات و زیر نظر بایسنقرمیرزا شکل گرفت بر تحولات بعدی نگارگری در دربارهای تیموریان، ترکمنان و صفویان بسیار تأثیر گذاشت. پیکرهای بلند قامت و موقر با

۱- ب.و. رابینسن، هنر نگارگری ایران، یعقوب آژند، چاپ اول انتشارات مولی، تهران، ۱۳۷۶، ص ۲۰ و ص ۲۱

۲- روئین پاکباز، دایرةالمعارف هنر، فرهنگ معاصر، تهران، ۱۳۸۳، ص ۳۳۶ و ص ۳۳۷.

چهره‌های ریش‌دار، گلبوته‌های درشت و تک درختان سرسبز از عناصر شاخص در ترکیب بندیهای کاملاً متعادل نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و دیگر نسخه‌های این زمان به شمار می‌آیند. صحنه‌های درباری به سبب تأکید خاص بر نقوش رنگارنگ جامگان، کاشی‌ها و فرش‌ها از ظرافت تزئینی بیشتری برخوردار شده‌اند و نهایت سنجیدگی در گروه‌بندی پیکرها، تنظیم سطوح رنگی، و ریزه کاری‌های معماری و منظره طبیعی به کار می‌رفت.^۱

در نیمه دوم قرن نهم هجری و در زمان سلطان حسین بایقرا (۹۱۱-۸۷۲ هـ.ق/۱۵۰۶-۱۴۶۸ م) هنرمند نابغه‌ای (۹۴۲-۸۶۵ هـ.ق/۱۵۳۵-۱۴۶۰ م) چون کمال‌الدین بهزاد توانست با بصیرت عمیق و حس واقع‌گرایانه‌اش، حساسیت کافی در ایجاد هماهنگی در رنگ و شکل، ایجاد تحول در ترکیب‌بندی، ایجاد رابطه‌ای منطقی میان آدمها، اشیاء و محیط و تنوع حالتها و رنگ چهره‌ها از مرز سنت‌های نگارگری دوره بایسنقر فراتر رود و در یک دوره هشت ساله (۸۹۳-۸۸۶ هـ.ق) سبک خود را تکامل بخشیده و در دوره بعد (۹۱۶-۸۹۴ هـ.ق) بهترین آثارش را آفرید.^۲

این تحول در نقاشی اثر خویش را بر سبک غنی و شکوهمند صفوی می‌نهد. از دیگر جریاناتی که بر روند شکل‌گیری مکتب تبریز مؤثر واقع شد مکتب ترکمانان بود. در نیمه نخست قرن نهم، دو قوم ترکمن آق قویونلو و قره‌قویونلو نواحی باختری ایران را به تصرف خود درآوردند. ابتدا حکام قره‌قویونلو (۸۷۲-۷۹۲ هـ.ق/۱۴۶۷-۱۳۹۰ م) قدرت بیشتری یافتند و تبریز را به پایتختی برگزیدند سپس امیران آق‌قویونلو (۹۰۲-۸۰۵ هـ.ق/۱۴۹۷-۱۴۰۳ م) تا اوایل سده دهم هجری بر سراسر ایران به جز خراسان مسلط شدند.^۳ ترکمانان در زمینه نگارگری و تداوم آن حرکتی به موازات تحول نگارگری تیموریان در (قرن نهم هـ.ق/ پانزدهم م) را در پی گرفتند و به پیروی از آنها در سه شهر تبریز، بغداد و شیراز کارگاه‌های سلطنتی برپا کردند و هنرمندان را به آفریدن نسخ خطی مشغول داشتند. آنها شیوه‌ای برگرفته از خصوصیات زیبایی‌شناسی مکتب هرات را با نوآوری‌هایی تلفیق نمودند. نخستین جلوه این

۱- روئین پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۷۳ و ص ۷۵.

۲- همان منبع، ص ۸۲ و ص ۸۰.

۳- همان منبع، ص ۷۷.

نوآوری‌ها در ترسیم پیکرهای خپل، صورت‌های گرد با ابروان قوس‌دار و دهان و بینی کوچک و مناظر غریب و خیالی رخ می‌نماید.^۱

بعدها سبک دربار ترکمانان تحت حمایت پیربوداق (وفات ۸۷۰ هـ.ق/۱۴۶۵م) فرزند جهان‌شاه (۸۷۲-۸۴۰ هـ.ق/۱۴۶۷-۱۴۳۶م) بیشتر به مکتب هرات گرایید و پالایش یافته‌تر شد.^۲ هنرمندان محلی خطه آذربایجان با در هم آمیختن دستاوردهای هنری مکاتب هرات و شیراز با تجربیات خویش و گزینش سبک ترکمانی، با ویژگی‌هایی چون منظره نگاری خیال‌انگیز همراه با رنگ‌های جاندار و بافت‌های ماهرانه و تلفیق آن با سایر اندوخته‌ها، زمینه‌ای بر تولد سبک پرشکوه و فاخر مکتب دوم تبریز در زمان صفویان فراهم ساختند.^۳

در تداوم سیر تاریخ نگارگری ایران به دلیل وجود وحدت و یکپارچگی بخش‌های مختلف سرزمین ایران در زمان شاه اسماعیل، امکان تلفیق جریان‌ها و سبک‌های پیشین نگارگری فراهم آمد همین عامل سبب به بارنشستن تمامی تجربیات قدیم در عهد شاه تهماسب صفوی به حد اعلای کمال گردید. «سبک غنی و متخیلانه دربار ترکمانان در تبریز، سبک آکادمیک و ناتورالیستی نابغه نقاشی، بهزاد در هرات، سبک بسیار متوسط تجاری ولی مؤثر ترکمانان در شیراز و سبک نگاره‌های کم شناخته شده سمرقند در آن سوی جیحون جوهره تشکیل مکتب تبریز عهد صفوی هستند.»^۴

شاید بتوان یکی از عوامل مهم در به بار نشستن مکتب تبریز را جابجایی هنرمندان، به دلیل فتوحات شاه اسماعیل دانست. زیرا این عامل سبب انتقال و ادغام سنت‌های هنری گردید. حمایت شاه اسماعیل از هنرمندان کارگاه یعقوب بیک آق قویونلو و هنرمندان محلی شهر تبریز از یک سو و مهاجرت استاد بهزاد همراه با جمعی از هنرمندان هرات به شهر تبریز از دیگر سو، شیوه نوین و کمال یافته مکتب تبریز را در تاریخ نگارگری رقم زد. در حقیقت این شیوه

۱- لورنس بینسون و دیگران، سیر تاریخ نقاشی ایرانی، ص ۲۹

۲- روئین پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۷۸

۳- ا.م. کورکیان وژ. پ. سینکر، باغ‌های خیال، هفت قرن مینیاتور ایران، پرویز مرزبان، انتشارات فروزان روز، تهران، ۱۳۷۷ ص ۲۹ و

ص ۳۰

۴- ب.و. رابینسون، هنر نگارگری ایرانی، ص ۵۰